

Віктар ЖЫБУЛЬ

БЯДУЛІХА

МАРЫЯ ПЛАЎНІК – ЖОНКА ЗМІТРАКА БЯДУЛІ

На старонках “Роднага слова” мы ўжо распа-
вядалі пра сямейнае атачэнне класіка беларускай
літаратуры Змітрака Бядулі (Самуіла Яфімавіча
Плаўніка, 1886 – 1941): маці Хану (2006, № 4),
бацьку Хаіма (2011, № 4), брата Ізраіля (2005,
№ 10; 2015, № 4). Цяпер жа раскажам пра яго спа-
дарожніцу жыцця – Марыю Ісакаўну Плаўнік,
якая часта падпісвалася падвойным прозвішчам:
Плаўнік-Бядуля альбо Бядуля-Плаўнік.

Дзявочае прозвішча жонкі пісьменніка –
Шыркес. Нарадзілася яна 15 сакавіка 1900 г. у
Гродне. Яна была восьмым, перадапошнім, дзі-
цем у сям’і памочніка рабіна старой синагогі.
Усяго ж у сям’і Ісака і Рахілі Шыркесаў было ча-
тыры сыны і пяць дачок. Жылі яны на вуліцы
Маставой, на самым высокім беразе Нёмана.
Гэтае месца называлася Фарштат (ад нямецкага
Vorstadt – паселішча па-за горадам ці крэпас-
цю; прадмесце). Жылі сціпла: у доме быў толь-
кі адзін ложкак – для бацькоў, усе дзеці спалі на
падлозе. З маленства навучыліся яны здабы-
ваць грошы на больш-менш прыстойнае існа-
ванне. Побач па суседстве жыла сям’я нагляд-
чыка выратавальнай станцыі. Дочки наглядчыка
былі Марыінымі аднагодкамі, а адна з іх мела
такое самае імя. Суседзі так і казалі: “Маша-бе-
ленькая” і “Маша-чорненькая”. Сяброўкі разам
вучыліся плаваць – “надзявалі пробкавыя вы-
ратавальныя паясы, штораду ўсё лягчэйшыя, і
да канца лета на спрэчку пераплывалі Нёман”
[1, с. 13]. “...Якія гэта былі цудоўныя часіны,
калі мы гурмой прыходзілі на... узгорысты бе-
раг, калі са смехам і крыкам скакалі ў ваду” [2,
с. 13], – прыгадвала Марыя Ісакаўна.

У той час Марыя і яе сёстры вучыліся ў жаночай
яўрэйскай гімназіі. Раней яўрэйскія школы-
хедары існавалі толькі для хлопчыкаў, а з канца
XIX ст. і дзяўчаткі атрымалі магчымасць наву-
чацца ў так званых казённых вучылішчах, дзе
штудыявалі не толькі гісторыю і мовы свайго на-
рода (ідыш і іўрыт), але і поўны курс рускай гім-
назіі [1, с. 13]. Ад маці, добрай гаспадыні і вельмі
працавітай жанчыны, Марыя навучылася ня-

Марыя Ісакаўна Плаўнік-Бядуля.

блага шыць. Акрамя ўсяго, яна, як і шмат хто з
мясцовай моладзі, любіла опернае мастацтва, ці-
кавілася польскай літаратурай, асабліва творами
Элізы Ажэшкі, якая таксама жыла ў Гародні.

У 1905 г. па горадзе прайшлі чуткі пра яўрэй-
скі пагром. Але сям’ю Шыркесаў выратавалі су-
седзі – яны прыйшлі да Ісака і Рахілі і сказалі:
“*Начальства загадала ўчыніць яўрэйскі пагром.
Давайце ўсё ваша стар’ё – адзенне, падушкі, і
мы пасячэм, разарвем усё на парозе Вашага до-
ма*”. Такія пагромы – не сапраўдныя, а інсцэні-
заваныя – суседзі ўчынялі восем разоў і ратавалі
сям’ю ад пагібелі [1, с. 13].

З надыходам Першай сусветнай вайны і спа-
дарожных ёй беспарадкаў сям’я Шыркесаў бы-
ла вымушана ў 1914 г. пакінуць Гродна і пера-
ехаць у Менск. Тут Марыя і пазнаёмілася з бу-
дучым мужам. Гэта адбылося ў 1916 г., калі абое
прывезлі на вайсковую базу здаваць бялізну для
параненых франтавікоў. “...*Я прыкмеціла там
маладога чалавека з пышняй густой шавялю-
рай, яго кучаравыя валасы былі быццам толькі
што пасля завіўкі*, – прыгадвала Марыя Ісакаў-

Змітрак Бядуля з жонкай Марыяй. 1927 г.

на. – ...Калі маю партыю прынялі без усялякіх затрымак, то ў маладога чалавека атрымалася больш складана. Штосьці бракавалі, штосьці прапаноўвалі скласці больш акуратна. Мне стала шкада бездапаможнага ў такіх справах чалавека, і я без яго просьбы, па сваёй ініцыятыве стала дапамагаць яму. Калі мы ўжо выходзілі з базы, ён гарача падзякаваў мне і назваў сябе:

– Будзем знаёмы. Бядуля, беларускі пісьменнік.

І, развітаўшыся, пайшоў” [2, с. 15].

Пасля гэтай выпадковай сустрэчы яны не бачыліся цэлых дзесяць гадоў. Вядома ж, Марыя нават не ўяўляла, што калі-небудзь стане жонкай Самуіла. Але ўважліва сачыла за яго творчасцю. Ёй падабаліся яго вобразныя, напеўныя вершы, асабліва дзіцячыя. Некаторыя з іх, напрыклад “Сняжыначкі-пушыначкі”, Марыя ведала на памяць і часта паўтарала сама сабе.

Шмат чаго адбылося за гэты час. У 1921 г. савецка-польская мяжа падзяліла Беларусь, і маці Марыі са старэйшымі дзецьмі вырашыла вярнуцца ў Гродна, бо “ёй не падабалася, што савецкая ўлада пазачыняла ўсе сінагогі і забараніла маліцца Богу” [1, с. 13]. Марыя ж, застаўшыся ў Мінску, закончыла фельчарскія курсы і пачала працаваць тэрапеўтычнай медыцынскай сястрой у бальніцы. Дзяўчыне была даспадобы нялёгка, але вельмі патрэбная праца. Адночы Марыя была асістэнткай пры аперацыі па выдаленні апендыкса ў старшыні ЦВК і СНК БССР

Аляксандра Чарвякова. “Калі яна распавяла яму пра развітанне з мамай, той смяяўся так, што ў яго разышліся аперацыйныя швы, і давялося аперыраваць яго яшчэ раз” [1, с. 13], – успамінаючы бабуліны аповеды, піша ўнучка Марыі і Самуіла Плаўнікаў Ганна.

Здараліся ў жыцці Марыі Шыркес і больш драматычныя падзеі. Пазней яна нейкі час працавала ў дзіцячым доме, дзе знаходзілі прытулак дзеці, чые бацькі загінулі падчас яўрэйскіх пагромаў. Аднаго з хлопчыкаў – прыгожага чатырохгадовага Мішу – Марыя вырашыла афіцыйна ўсынавіць, хоць сваякі і калегі адгаворвалі яе. Але ў 1925 г. Марыін прыёмны сын прыглянуўся адной заможнай бяздзетнай пары, якая таксама вельмі захацела ўсынавіць Мішу. Марыя вельмі расстроілася і не хацела аддаваць дзіця, але яе пераканалі, што ў новай – забяспечанай – сям’і яно будзе расці шчаслівым [1, с. 13]. Урэшце Марыя пагадзілася і са слязьмі на вачах развіталася з хлопчыкам...

Наступная сустрэча Марыі Шыркес са Змітраком Бядулем, можа, і не адбылася б, калі б не адна знаёмая жанчына, якая ў 1926 г. прыехала ў Мінск. Яна мела даручэнне перадаць Змітраку Бядулю пісьмо і пачала распытваць Марыю, ці не ведае яна гэтага чалавека. Марыя адказала, што бачылася з ім толькі аднойчы ў жыцці і цяпер наўрад ці пазнала б – усё ж такі прайшло ажно дзесяць гадоў. Даведаўшыся, што З. Бядуля працуе ў Інстытуце беларускай культуры, жанчыны скіраваліся туды – у старадаўні будынак па вуліцы Рэспубліканскай, які захаваўся і сёння. Пісьменнік не адразу пазнаў сваю госцю, але размаўляў шчыра, прыязна, “як сапраўдны джэнтльмен” [2, с. 17]. Развітваючыся, З. Бядуля прапанаваў Марыі сустрэцца праз два-тры дні, і гэта быў толькі пачатак іх рамана.

У 1927 г. Самуіл Яфімавіч і Марыя Ісакаўна пабраліся шлюбам. Сямейная пара была ў чымсьці незвычайнай. Вось што ўспамінала Марыя Клімковіч, жонка аўтара гімна БССР Міхаля Клімковіча: «Жонка Змітрака Бядулі Мар’я Ісакаўна была “відная” жанчына. Статная, прыгожая, але вышэйшая на дзве галавы за мужа. Недзе за метр восемдзсят. (Па словах сына – усё ж ніжэй. – В. Ж.) Калі ёй і Бядулю даводзілася разам выходзіць на вуліцу, то стараліся ісці паасобку, так, каб розніца не кідалася людзям у вочы. Ну, і нага ў яе адпавядала росту – саракавы памер. Таму калі Мар’я Ісакаўна купляла абутак, то спачатку прасіла даць ёй памераць “трыццаць дзевяты”, хоць загадзя ведала, што будзе замалы. І толькі потым, вяртаючы чаравік, прасіла прадаўшчыцу: “Цяпер дайце, калі ласка, на памер больш”. Ну не магла яна прымусяць

сябе вымавіць на людзях: “Дайце мне саракавы памер”!» [3, с. 85 – 86].

І тым не менш розніца ў росце не замянала сямейнаму шчасцю. 27 верасня 1929 г. у Самуіла і Марыі нарадзілася дачка Зоя, а 8 сакавіка 1934 г. – сын Яфім, названы так у гонар дзеда – Бядулевага бацькі Яфіма (Хаіма) Плаўніка. “Ён [З. Бядуля] і сваіх дзяцей выхоўваў цярыліва, любоўна, душэўна і душэўна пісаў для дзяцей свае вершы, казкі. Іншы раз нашы дзеці былі яго першымі слухачамі, і ён па тым, як яны рэагавалі на яго новы твор, уяўляў, ці дойдзе ён да дзіцячых сэрцаў, ці трэба яшчэ працаваць над рукапісам. А сіл, энергіі, часу для творчай работы не шкадаваў, нярэдка забываючыся аб усім на свеце” [2, с. 20], – прыгадвала Марыя Плаўнік. Менавіта тады, калі сам стаў бацькам, З. Бядуля напісаў найбуйнейшыя дзіцячыя творы: паэму-казку “Мурашка Палашка” (1939) і апавесць-казку “Сярэбраная табакерка” (1940).

Згадкі пра цёплую атмасферу ў сям’і Плаўнікаў пакінуў пісьменнік Барыс Мікуліч, які не аднойчы гасцяваў у іх кватэры на вуліцы Даўгабродскай: «Вечера у Бядулі былі чудесныя. Его жена, прекрасная хозяйка, потчевала нас изделиями еврейской кухни, а сам хозяин был олицетворением отца – вечно или сын, или дочь Зорка на руках. Иногда открывался шкаф. Там был большой беспорядок, извлекались “Абразкі” и многие старые рукописи, книги, и начиналась бесконечная река воспоминаний. Здесь впервые я услышал о трагических днях Максима Багдановича...» [4, с. 25]. А вось якой запомнілася Б. Мікулічу гаспадыня, Марыя Ісакаўна: “Жена его великолепно дополняла этого человека, общала своей деловитостью и энергичностью его немного нерешительной натуре уверенность в его силах. Она не была ни красивой, ни очень образованной, но практичный ум и такт были свойственны этой женщине” [4, с. 30].

У 1935 г. сям’я З. Бядулі атрымала кватэру ў толькі што пабудаваным шматпавярховым Доме спецыялістаў па Савецкай вуліцы. Па тым часе гэта быў адзін з найлепшых жылых дамоў у Мінску [2, с. 18]. (Ён быў разбураны ў вайну, цяпер на гэтым месцы – будынак па праспекце Незалежнасці, 44.) Суседзямі Плаўнікаў сталі сем’і пісьменнікаў Андрэя Александровіча і Міхася Клімковіча, а таксама многія прадстаўнікі мінскай тэхнічнай інтэлігенцыі. Шчырае сяброўства звязвала сем’і Змітрака Бядулі і Янкі Купалы. Згодна з беларускай народнай традыцыяй, знаёмыя называлі жонак пісьменнікаў Купаліха і Бядуліха. У той час Марыя Ісакаўна працягвала працаваць тэрапеўтычнай сястрой у першай гарадской паліклініцы Мінска.

Марыя Плаўнік з сынам Яфімам. 1959 г.

Гісторыя з хлопчыкам Мішам, якога некалі ўсынаўляла Марыя, раптам займела нечаканы працяг. Як засведчыла Ганна Плаўнік, адбылося гэта ўлетку 1940 г., калі яе дзед і бабуля збіраліся на курорт: “Ужо склалі рэчы, і праз гадзіну павінна была прысці па іх машына, каб адвезці іх на вакзал. Раптам пазванілі ў дзверы, і на парозе кватэры з’явіўся малады чалавек. Ён спытаў жонку Змітрака Бядулі:

- Скажыце, Вы Марыя Шырkes?
- Так, – адказала бабуля. – Але цяпер у мяне прозвішча мужа – Плаўнік.
- У дзіцячым доме мне далі ваш адрас. Скажыце, Вы мая мама?
- Не, дзетка, – адказала Марыя, – я не твая родная мама, ты мой прыёмны сын.

Малады чалавек распавёў, што ён студэнт, вучыцца ў Кіеве. Пры ліквідацыі НЭПа ягонага бацьку выслалі ў Сібір, дзе той і памёр, а яго маці памерла ў гэтую вясну. І калі ён разбіраў дакументы, дык знайшоў даведку аб усынаўленні і вырашыў знайсці родную маму. Яго апавед усхваляваў усю сям’ю, усе яго абдымалі, цалавалі, запрашалі прыязджаць да іх яшчэ. Міша абяцаў прыехаць у наступным годзе, калі закончыць універсітэт. Наступным быў сорок першы, і ён болей не прыехаў...” [1, с. 13].

Вайна застала Марыю Ісакаўну з дзецьмі ў Пухавічах у Доме творчасці пісьменнікаў, адкуль яны тэрмінова выехалі ў эвакуацыю. З. Бядуля ў гэты час знаходзіўся ў камандзіроўцы ў Хойніках. Вярнуўшыся ў Мінск, ён знай-

Марыя Ісакаўна Плаўнік з унучкай Ганнай. 1964 г.

шоў сваю маці і разам з ёю дабраўся пехатой аж да Барысава. Адтуль яны цягніком даехалі да расійскага горада Піжма Горкаўскай вобласці. “Тут ён уладкаваўся працаваць у рэдакцыі, далі яму асобны пакойчык для жылля. Доўгі час Самуіл не ведаў, дзе знаходзіцца яго жонка з дзецьмі, ці жывыя яны, і вельмі пакутаваў” [2, с. 7], – успамінаў брат З. Бядулі Мацвей Плаўнік.

Знайшоў іх З. Бядуля дзякуючы пісьменніку Мендэлю Ліфшыцу, які паведаміў калегу, што яго сям’я знаходзіцца ў сяле (цяпер пасёлак гарадскога тыпу) Новыя Бурасы Саратаўскай вобласці. “Бядуля напісаў жонцы ліст, а пасля таго, як атрымаў адказ, разам з маці пераехаў да сваёй сям’і” [2, с. 7]. Тамсама спыніліся жонкі і дзеці іншых беларускіх пісьменнікаў: Васіля Барысенкі, Петруся Броўкі, Кандрата Крапівы, Аркадзя Куляшова, Алеся Кучара, Кузьмы Чорнага, а таксама дачка Міхася Клімковіча Мая. Там, у Новых Бурасах, Марыя Плаўнік зарабляла на ўборцы ўраджаю: жала жыта на калгасным полі, капала бульбу – працавала “не горш за сапраўдных калгасніц” [5, с. 464]. Часова ўладкаваўся на працу ў мясцовай газеце і Змітрок Бядуля. У Новых Бурасах сям’я пражыла да самага канца кастрычніка 1941 г. Паколькі ў эвакуяваных не было з сабой ніякіх цёплых рэчаў, дый прайшлі чуткі пра набліжэнне фронту, Плаўнікі разам з іншымі сем’ямі прынялі рашэнне перабрацца цягніком далей у Сярэдняю Азію – магчыма, у Алматы. Прамежкавай кропкай у маршруце мусіў быць Уральск, але трагічныя абставіны склаліся так, што менавіта ў ім Змітрок Бядуля знайшоў свой апошні прыстанак.

3 лістапада 1941 г. на перадапошнім прыпынку перад Уральскам пісьменнік выйшаў з цягніка прагуляцца. Цягнік крануўся без папярэджання,

і Змітрок Бядуля ледзьве паспеў заскочыць на падножку (нейкія мужчыны падхапілі і ўцягнулі яго ў вагон), а ў хуткім часе ён памёр у цягніку ад разрыву сэрца. Суайчыннікі, якія ехалі ў эвакуацыю, вырашылі не пакідаць у бядзе сям’ю класіка і высадзіліся ва Уральску, дзе ў будынку тэатра адбылася развігальная цырымонія, на якой акцёры чыталі Бядулевы творы. Там, ва Уральску, нябожчыка і пахавалі на гарадскіх могілках. (Неўзабаве, у канцы снежня, побач пахавалі і маці З. Бядулі, яна памерла ад запалення лёгкіх.)

Некалькі месяцаў сям’я З. Бядулі разам з іншымі пісьменніцкімі сем’ямі жыла ў тэатральных памяшканнях, пакуль іх не рассялілі па розных кутах у горадзе. Сям’ю Плаўнікаў, а таксама жонку К. Крапівы, дачку М. Клімковіча і сына В. Барысенкі прытуліла дружная сям’я адной татарскай артысткі, якая вызваліла для бежанцаў самы вялікі – прахадны – пакой [6, с. 15; 7, с. 141]. Марыя Ісакаўна не вельмі любіла прыгадваць той час голаду, холаду, хваробаў, неўладкаванасці – час, калі засталася адна, без мужа, з дваімі дзецьмі. Але пра адзін забаўны эпізод з жыцця ў эвакуацыі яна ўсё ж такі распавяла ўнучцы Ганне, якая не паленвалася запісаць гэта: «*Часы былі ваенныя, прадукты выдаваліся па картках. Каб затаніць печ, патрэбна было атрымаць нарад на дровы. Але дровы трэба было прывезці самой бабулі. Ёй далі сані, запрэжаныя вярблюдам, і казалі, куды ехаць. Ды бяда толькі ў тым, што вярблюд не разумеў ні слова па-руску. Колькі ні крычала “но”, “пошёл”, ён не кранаўся з месца. Казах, які праходзіў міма, агрэў вярблюда палкай і сказаў некалькі словаў па-казахску. І вярблюд паслухмяна пайшоў.*

Але калі дровы былі ўкладзены ў павозку, вярблюд зноў заўпарціўся, як бабуля яго ні нокала, як ні лаяла яго. Міма праходзіла жанчына – казашка. Пабачыўшы ўсё гэта, яна навучыла бабулю нокаць вярблюда па-казахску. І дровы былі прывезены дахаты. Калі я была маленькая, мяне вельмі смяшыў гэты бабулін аповед» [1, с. 13]. Дадамо, што Марыя Плаўнік ехала па дровы разам з Ганнай Іванаўнай Барысенкай – жонкай літаратуразнаўцы і крытыка Васіля Барысенкі. Жанчыны вельмі намерзліся, чакаючы, пакуль вярблюд кранецца з месца.

У 1943 г. сын Марыі Яфім захварэў на малярню ў цяжкай форме, было неабходна змяніць

клімат, і сям'я пераехала ў Запарожжа. Там вызвалілася шмат жыллёвай плошчы, гаспадары якой былі арыштаваныя з-за супрацоўніцтва з акупантамі. У адной з такіх кватэр Марыя Плаўнік з дзецьмі пражыла цэлы год, да самага вызвалення Беларусі [8, с. 12]. А ў ліпені 1945 г. яны вярнуліся з эвакуацыі ў Мінск.

Замест роднага дома іх там чакалі абгарэлыя руіны. Ужо не было ў жывых ні Бядулевага брата, паэта Ізраіля Плаўніка, ні Голды і Эфраіма – сястры і брата Марыі Ісакаўны, ні іх дзяцей: усе яны загінулі ад рук фашысцкіх акупантаў. Усяго ж вайна пазбавіла жыцця 35 сваякоў беларускага класіка і яго жонкі.

Сям'я была вымушана туліцца ў знаёмых і сваякоў, пакуль удава класіка не звярнулася асабіста да Старшыні ўрада БССР П. Панамарэнкі з просьбаю выдзеліць ёй пакой ці часовы нумар у гатэлі за кошт Літфонду рэспублікі. Нечакана хадайніцтва было задаволена [9, с. 171], і ў 1947 г. сям'я З. Бядулі атрымала двухпакаёвую кватэру на самым верхнім паверсе дома № 183 па вуліцы Савецкай (цяпер праспект Незалежнасці, 43). Па словах сына Яфіма, паспрыяла гэтаму даўняя сяброўка сям'і – Купаліха, Уладзіслава Францаўна Луцэвіч.

Невялікая, але гасцінная кватэра Марыі Плаўнік стала своеасаблівай “перавалачнай станцыяй” для тых, хто не меў шчасця атрымаць жыллё і каму такая перспектыва пакуль не ўсміхалася: гэта былі пераважна рэпрэсаваныя пісьменнікі і члены іх сем'яў, якія вярталіся на радзіму з месцаў зняволення. Сярод іх былі жонка расстралянага паэта Ізі Харыка Дзіна, прازیкі Цодзік Даўгапольскі і Барыс Мікуліч. З апошнім Марыя Плаўнік падтрымлівала адносіны і пасля яго ад'езду ў Бабруйск: у Беларускім дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва (БДАМЛМ) захоўваюцца тэлеграма-віншаванне Б. Мікулічу ад М. Плаўнік з новым 1948 годам [10, арк. 2], а таксама яе ліст, адпраўлены, калі меркаваць па штэмпелі, 7 студзеня 1948 г. Перапісваўся з ёю і даўні сябар Змітрака Бядулі Вульф Сосенскі [11, арк. 4; 12, арк. 1].

Па-ранейшаму сябрвала Марыя Ісакаўна з сям'ёй Міхася Клімковіча, часта прыходзіла ў госці да яго ўдавы Марыі Язэпаўны. Разам з Бядуліхай прыходзіла і Кацовічыха – Яўгенія Барысаўна Кацовіч, удава пісьменніка Лазара Кацовіча. Жанчыны любілі згуляць у карты за круглым столікам і ўспомніць маладосць, даваенны Мінск, у тым ліку і забаўныя гісторыі з жыцця літаратурных класікаў [3, с. 85].

10 жніўня 1975 г. у Марыі Плаўнік памерла дачка Зоя, і жанчына аформіла апыкунства над

яе дачкой-школьніцай – сваёй унучкай Ганнай [13, арк. 33]. У сувязі з матэрыяльнымі складанасцямі Марыі Ісакаўне па хадайніцтве Саюза пісьменнікаў была павялічана персанальная пенсія [13, арк. 30–31].

Марыя Плаўнік актыўна займалася папулярызаванай творчай спадчыны мужа. Вельмі спадзявалася, што ў Мінску створаць літаратурны музей Змітрака Бядулі. Але зрабіць гэта не атрымалася, і Марыя Ісакаўна перадала ўсе дакументы з сямейнага архіва ва Уральск, дзе аб'яцалі арганізаваць музейную экспазіцыю, прысвечаную Змітраку Бядулю. На вялікі жаль, лёс дакументаў застаецца невядомым [14, с. 11].

Памерла Марыя Бядуля-Плаўнік 10 красавіка 1984 г. Пахаваная на Паўночных могілках пад Мінскам.

Спіс літаратуры

1. Плавнік, А. Бабушкіны расказы / А. Плавнік // Берага. – 1999. – № 1 (іюнь).
2. Успаміны пра Змітрака Бядулю / склад. Я. І. Садоўскі, К. А. Цвірка; рэц. У. В. Гніламёдаў. – Мінск : Маст. літ., 1988.
3. Клімковіч, М. Старыя людзі расказваюць, або Праўда ў дэталіх / М. Клімковіч // Маладосць. – 2010. – № 5.
4. Мікуліч, Б. Апавесць для сябе / Б. Мікуліч; укл. і прадм. Л. С. Савік, паслясл. С. І. Грахоўскага. – Мінск : Маст. літ., 1993.
5. Бядуля, З. Выбраныя творы / З. Бядуля; укл., прадм., камент. У. Казберука. – Мінск : Кнігазбор, 2006.
6. Клімковіч, М. Так это было / М. Клімковіч // Советская Белоруссия. – 2010. – 1 іюня.
7. Плавнік, Е. Воспоминания об отце / Е. Плавнік // Пра час “Узвышша” : матэрыялы Узвышшаўскіх чытанняў (Мінск, 2005 – 2006). – Вып. 3 / уклад. Г. В. Запартыка, Т. В. Кекелева, У. Г. Кулажанка; навук. рэд. М. І. Мушыньскі. – Мінск : РІВШ, 2007.
8. Рублевская, Л. Семейная сага соловья / Л. Рублевская // Советская Белоруссия. – 2011. – 9 апр.
9. Смиловицкий Л. Борьба евреев Беларуси за возврат своего имущества и жилищ в первое послевоенное десятилетие, 1944 – 1954 гг. // Л. Смиловицкий // Беларусь у XX ст. : зборнік навуковых прац; навук. рэд. В. П. Андреев. – Мінск; Томск : Водолей, 2002. – Вып. 1.
10. БДАМЛМ. – Фонд 334. – Воп. 1. – Адз. зах. 25 (Ліст і віншавальная тэлеграма М. І. Плаўнік да Б. М. Мікуліча, 1947, 1948 г.).
11. БДАМЛМ. – Фонд 136. – Воп. 1. – Адз. зах. 14. – Арк. 4 (Паштоўка М. І. Плаўнік-Бядулі да В. А. Сосенскага, 8.11.1962 г.).
12. БДАМЛМ. – Фонд 136. – Воп. 1. – Адз. зах. 12 (Віншавальная картка В. А. Сосенскага да М. І. Плаўнік, 28.12.1964 г.).
13. БДАМЛМ. – Фонд 78. – Воп. 1. – Адз. зах. 439 (Пратакты пасаджэнняў сакратарыята праўлення СП БССР, 3 студзеня – 28 снежня 1979 г.).
14. Капкоў, М. Магіла Змітрака Бядулі можа знікнуць / М. Капкоў // Наша Ніва. – 2013. – 27 ліст.

У публікацыі выкарыстаны фотаздымкі з асабістага архіва Яфіма Плаўніка.